

DOI 10.33930/ed.2019.5007.23(5)-9
УДК 261

ПОНЯТТЯ КЕНОСИСА В БОГОСЛОВСЬКІЙ ДУМЦІ
В. М. ЛОССЬКОГО І ПРОТОІЄРЕЯ СЕРГІЯ БУЛГАКОВА:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ

THE CONCEPT OF KENOSIS IN THEOLOGICAL THOUGHT OF
V. N. LOSSKY AND ARCHPRIEST SERGII BULGAKOV:
A COMPARATIVE CRITICAL ANALYSIS

Е. А. Саблон Лейва

Актуальність теми дослідження. Тема кеносиса досягла особливого розвитку в російській православній думці ХХ століття багато в чому завдяки науковим розвідкам В.М.Лосського і протоієрея Сергія Булгакова. Дискусія навколо кеносиса між цими двома вченими має важливе значення для сучасного богословського дискурсу, особливо для догматичного богослов'я.

Постановка проблеми. Погляди В. М. Лосського й протоієрея Сергія Булгакова на поняття “кеносис” потребують перепрочитання і переосмислення в діалогічному ключі. Такий підхід дозволить побачити переваги й недоліки цих поглядів і оцінити їхній творчий потенціал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Заявлена проблематика тією чи іншою мірою висвітлювалася в працях таких дослідників, як: Б. Галлахер, Р. Вільямс, ієромонах Микола (Сахаров), А. Папаніколау, М. Себо, П. Гаврилюк та ін.

Постановка завдання. Критично проаналізувати і порівняти поняття “кеносис” в інтерпретації В. М. Лосського і Сергія Булгакова.

Виклад основного матеріалу. Встановлено, що розбіжності між поглядами В. М. Лосського й протоієрея Сергія Булгакова на поняття “кеносис” пояснюються тим, що ці мислителі будували своє вчення на різних методологічних підставах,

Urgency of the research. The concept of kenosis underwent especial development in 20th-century Russian Orthodox thought, largely due to the scholarly research conducted by V. N. Lossky and archpriest Sergii Bulgakov. The discussion over kenosis between the two scholars is crucial to current theological discourse, especially dogmatic theology.

Target setting. The views of V. N. Lossky and archpriest Sergii Bulgakov on the concept of “kenosis” are in need of a fresh reading and rethinking, in a dialogical mode. Such an approach will allow us to see the advantages and disadvantages of these views and assess their creative potential.

Actual scientific researches and issues analysis. This topic, in varying degrees, was covered in the works of such researchers as: B. Gallagher, R. Williams, Hieromonk Nikolay (Sakharov), A. Papanicolaou, M. Sebo, P. Gavrilyk and others.

The research objective. To critically analyze and compare V. N. Lossky's and Fr. Sergii Bulgakov's interpretations of the concept of “kenosis”.

The statement of basic materials. It has been found that the discrepancies between V. N. Lossky's and archpriest Sergii Bulgakov's views on kenosis are explained by the fact that these thinkers built their teachings on different methodological foundations, using different sources and tools.

користаючись при цьому різними джерелами й інструментарієм.

Для Лосського кеносис мав темпоральний характер і був обмежений христологічним виміром, у той час як для Булгакова кеносис значив споконвічну внутрітроїчну метафізичну реальність, що виявилася набагато раніше й у набагато більших масштабах. Якщо Булгаков наполягав на тому, що Боговтілення було детерміновано онтологічною необхідністю (онтологічний альтруїзм), то Лосський дотримувався думки, що воно було викликано необхідністю вирішити людську проблему гріха й стало можливим виключно завдяки вільному акту Божественного волевиявлення.

Висновки. У результаті цього дослідження були зроблені такі висновки: по-перше, Лосський мав намір концептуалізувати кеносис у єдності й співзвуччі зі святоотцовською традицією, у той час як Булгаков запропонував свій спекулятивний погляд на кеносис, який не мав під собою міцної богословської основи. По-друге, розуміння кеносиса Лосським має більш сильну екзегетичну підтримку, ніж розуміння Булгакова.

Ключові слова: В. М. Лосський, протоієрей Сергій Булгаков, кеносис, Трійця, Боговтілення.

For Lossky, kenosis was temporal in nature and was limited to the christological dimension, while for Bulgakov kenosis meant an eternal intrathroic metaphysical reality that manifested itself much earlier and on a much larger scale. If Bulgakov insisted that the Incarnation was determined by ontological necessity (ontological altruism), then Lossky, by contrast, was of the opinion that it was caused by the need to solve the human problem of sin and became possible only due to the free act of the Divine will.

Conclusions. The following conclusions were drawn from the given study: firstly, Lossky intended to conceptualize kenosis in unity and in harmony with the patristic tradition; Bulgakov, on the other hand, advanced his speculative view of kenosis, one that lacks any solid theological basis. Secondly, Lossky's understanding of kenosis has stronger exegetical support than that of Bulgakov's.

Keywords: V. N. Lossky, archpriest Sergii Bulgakov, kenosis, the Trinity, God's incarnation.

Актуальність теми дослідження. Проблема кеносиса хвилювала багато яких видатних російських мислителів ХХ століття, що її неодноразово розглядали і досліджували. Серед них особливих результатів у її осмисленні досягли В. М. Лосський і протоієрей Сергій Булгаков. Дискусія навколо цього богословського поняття, яка вибухнула між цими найяскравішими православними богословами, має принципове філософсько-богословське значення, оскільки її імплікації істотно впливають і навіть визначають розуміння цілої низки християнських учень (доктрин), таких як: христологія, тріадологія, власне теологія, створення світу (космогонія), сотеріологія та ін.

Постановка проблеми. Погляди В. М. Лосського й протоієрея Сергія Булгакова на поняття “кеносис” вимагають перепрочитання й переосмислення у світлі сучасних богословської та бібліїстичної наук. Крім того, якщо інші питання їхнього богослов'я вже одержали наукове висвітлення (наприклад, лосськовська антропологія й булгаковська софіологія), то питання кеносиса залишається все ще недостатньо

дослідженням, особливо в діалогічному (порівняльно-зіставному) ключі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Заявлена проблематика тією чи іншою мірою висвітлювалася в працях таких учених, як: Б. Галлахер, Р. Вільямс, ієромонах Микола (Сахаров), А. Папаніколау, М. Себо, П. Гаврилук та ін.

Постановка завдання. Метою статті є критичний аналіз ідеї кеносиса в богослов'ї В. М. Лосського й протоієрея Сергія Булгакова та зіставлення їхніх підходів до цього питання.

Виклад основного матеріалу. У запропонованій статті йтиметься про поняття кеносиса в богословській думці Володимира Миколайовича Лосського (1903–1958) і протоієрея Сергія Булгакова (1871–1944) – видатних православних богословів ХХ століття, методологічні й концептуальні підходи яких абсолютно відрізнялися один від одного. Саме їхні богословські методології визначили формування їхніх поглядів, включаючи погляди на кеносис. Якщо В. М. Лосський мав намір розбудовувати (хоч це й не завжди йому вдавалося) своє вчення у співзвуччі зі святоотецькою спадщиною, то о. Сергій Булгаков не вважав себе заручником класичних методів православного богословствування й, як наслідок, розбудовував своє вчення далеко за межами, якщо використовувати мову Пауля Тілліха, “теологічного кола” православної традиції. У результаті погляди першого на поняття “кеносис” більш відповідали вченню історичного християнства, тоді як останній опирався у своїх дослідженнях цього поняття на спекулятивні й експериментальні ідеї й концепції, що виходили за рамки, якщо не суперечні, східнохристиянського дискурсу.

Перш ніж безпосередньо розпочати виклад нашого предмета, уявляється необхідним зробити короткий вступ в історію богословської концептуалізації ідеї кеносиса, що, у свою чергу, проллє світло на особливості підходів богословів, які цікавлять нас, і дозволить оцінити їхній внесок у розвиток дискусії навколо кеносиса.

Насамперед слід помітити, що богословський термін “кеносис” є транслітерацією давньогрецького слова “*kenosis*” (букв. *спустошення, виснаження*), яке, у свою чергу, походить від дієслова “*ekenosen*” (словникова форма якого “*kenoo*”) і яке апостол Павло вживає в Посланні до Филип'ян 2:7. Хоч цей термін з христологічним підтекстом зустрічається тільки в цьому посланні, він “позначає проблему, яка є фундаментальною для всього Нового Завіту” [3, р. 261]. Цей пасаж свідчить про одну з найбільших таємниць, або, виражаючись мовою Лосського, одну з богословських антиномій, а саме: про сполучуваність двох природ і воль, божественного й людського начал в особистості Ісуса Христа; сполучуваність безмежного й граничного, нетварного і тварного, безкінцевого й кінцевого.

Однак, незважаючи на те що загальна ідея вищенаведеного біблійного тексту, який найімовірніше є ранньохристиянським гімном, ясна, у ньому умовчується, що саме містить у собі словосполучення “*heauton ekenosen*”. Інакше кажучи, новозавітний автор не уточнює, у чому саме полягало самоспустошення Ісуса Христа, від чого, якщо так можна сказати, Він спустошив Себе, або що Він утратив. Цей екзегетичний нюанс відкриває широке поле для інтерпретацій цього словосполучення. Багато богословських спроб дати відповідь на це питання, з погляду деяких

біблійств, є не більш і не менш, ніж спекуляціями, що виходять за межі тлумачення священного тексту.

Історія кенотичної думки сягає корінням у період христологічних суперечок. Однак по закінченні цього періоду багато століть тема кеносиса залишалася в якомусь забутті. Інтерес до цієї теми був знову відроджений, а ступінь його концептуалізації звели на новий, більш високий рівень німецькі (1860–1880) і британські (1890–1910) богослови на рубежі XIX–XX століть, які ще більш проблематизували її, порушивши цілу низку невирішених питань [4, с. 572]. Багато в чому завдяки їхній науковій праці термін “кеносис” почав використовуватися в християнському богослов’ї поза христологічного і сотеріологічного контекстів. Більш конкретно, він почав набувати онтологічного і позачасового характеру, що трансцендує земну місію Логосу й у певних контекстах означає внутрітроїчні стосунки, а в деяких – навіть стосунки між Трійцею й світом.

Трохи пізніше ці ідеї сприйняли й докладно розвинули російські православні богослови Михайло Михайлович Тарєєв і о. Сергій Булгаков та католицький учений Ганс Урс фон Бальтазар, що уявляли собі породження Сина Отцем як “кенотичні відносини, що лежать в основі Божого створення й підтримки всесвіту. Бог “спустошує” або обмежує божественне “я”, щоб дозволити всесвіту з’явитися й людям жити життям свободи” [3, р. 262].

Складність дискусії навколо кеносиса обумовлена тим, що в ідею “самоприниження”, або, якщо бути більш точними, “самоспустошення” [1, р. 539], різні богословські традиції й школи вкладали різні змісти. Існує безліч різновидів і модифікацій кенотичної теології, які призначені дати пояснення стародавній християнській таємниці.

Існуючі кенотичні теології відрізняються одна від однієї по таких питаннях: 1) від чого Христос спустошив Себе, або, краще сказати, у чому полягала суть Його самоспустошення; 2) який ступінь цього спустошення; 3) який вплив це спустошення справило на божественність Христа [3, р. 261]. Крім того, протягом історії богословської думки існували серйозні суперечки стосовно того, до чого належить сам цей термін: до втілення, хресної смерті або споконвічного внутрітроїчного рішення про втілення Другої Іпостасі.

Для багатьох російських богословів XX століття поняття кеносиса стало центральним і визначальним для їхніх богословських розвідок. Як зауважує ієромонах Микола (Сахаров), “[к]енотизм був спільною особливістю російського християнства того часу” [9, с. 58]. Надія Данилівна Городецька у своїй праці “The Humiliated Christ in Modern Russian Thought” у свою чергу не без частки перебільшення стверджувала, що кенотичний Христос “перебував в основі мислення кожної російської людини” [2, р. XI; цит. за: 9, с. 58].

Далі ми зосередимо нашу увагу на розумінні Лосським і Булгаковим кеносиса. Мабуть, слід почати з того, що вчення Лосського про кеносис великою мірою розбудовувалося й було виражено в діалозі з булгаковським ученням. Конфлікт з Булгаковим послужив свого роду імпульсом до того, що Лосський виразив деякі ідеї, що суттєво відрізняються від булгаковського софіологічного кенотизма, який виходить далеко за межі значеннєвого навантаження пасажу Филип’янам 2:5-9. Щоб зрозуміти ясніше, що має на увазі Лосський під поняттям

кеносиса, слід розглянути його розуміння в контрасті з розумінням Булгакова. Для цього нам слід звернутися до їхньої дискусії про Святу Софію, в контексті якої й зачіпається проблема кеносиса. Поряд із цим ми також будемо звертатися й до інших праць цих авторів, які тією чи іншою мірою висвітлюють це питання.

У першу чергу слід звернути увагу на те, як Лосський визначав термін “кеносис”: “Незбагнений для розуму парадокс: без зміни Своєї Божественної природи, яку ніщо не може применшити, Слово повністю приймає на Себе наш стан, аж до прийняття самої смерті. Цю таємницю, цей весь переважаючий прояв любові, можна сприймати тільки в термінах особистого життя: Індивідуальність Сина долає межі між трансцендентним і іманентним і вступає в людську історію. Становлення це не вміщається в категорії Божественної природи, незмінної і вічної, але такої, що не ототожнюється з Іпостасями; саме завдяки цьому Христос стає людиною, тому інші Особи Пресвятої Трійці не страждають і не розпинаються, і саме тому слід говорити про власне домобудівництво Сина” [7, с. 521–522].

Як можна зауважити з вищенаведеної цитати, властиво як з інших текстів Лосського, у його системі координат кеносис обмежений христологічним виміром, на відміну від досить складної й до певного ступеня спекулятивної теорії Булгакова, в якій кеносис охоплює всю світобудову, вічність і становить собою як причину, так і кінцеву мету (*telos*) усього суцього.

На думку Булгакова, як буде видно далі, поняття кеносиса зовсім не обумовлене необхідністю у спокуті. При цьому він виходить із тексту Першого послання Петра 1:19-20. Булгаков намагається обґрунтувати свою концепцію за допомогою фрази: “...Ягнати, що призначений був іще перед закладами світу...” (Біблія в перекладі Івана Огієнка), яка, у його розумінні, може вказувати на споконвічне рішення Бога, прийняте ще до творіння й, як наслідок, до гріхопадіння. По суті, булгаковський кенотизм сягає корінням у тріадологію й торкається творчих діянь Бога, включаючи створення і спокуту, а також є спробою пояснити стосунки між Богом і Його творінням. Таким чином, у Булгакова виявляється кілька рівнів кеносиса. Умовно їх можна звести до двох і виразити як стосунки і взаємодію всередині Пресвятої Трійці та стосунки і взаємодію між Пресвятою Трійцею й тварним світом.

Щодо першого рівня Булгаков написав таке: “Синівство є вже передвічний кенозис <...> Любов Сина є жертвна покора, яка самовідхиляється, Агнця Божого, що призначений був “іще перед закладами світу” (1 Петр. 1:20). І якщо Отець прагне мати Себе поза Собою, у Синові, то й Син не прагне мати Себе для Себе, жертвувати особисту Свою самість Отцеві, і, будучи Словом, Він Сам для Себе як би німіє, роблячи Себе Словом Отцевим, – будучи багатий, злидніє, жертвовно вмовкає в лоні Отця. Жертва любові Отчої – самозречення, самоспустошення в народженні Сина; жертва любові Сина – самовиснаження в породженності від Отця, у прийнятті народження як породженності; те й інше є не тільки передвічний факт, але й акт для обох сторін” [5, с. 122]. Цей невеликий фрагмент усього лише частково відкриває одну з граней складної і великої булгаковської конструкції внутрішнього кеносиса.

Що ж стосується кеносиса відносно творіння, то Булгаков пише, що “кеносис у Св. Трійці сущого Бога у творінні означає самоприменшення Бога в абсолютності Своєї. Абсолютний, ні з чим не співвідносний, окрім Себе Бог, стає абсолютним-співвідносним” [6, с. 253]. Більше того, російський богослов був переконаний, що “створення неба й землі, як акт любові Божої, що виливається за межі власного божественного життя у світ”, було необхідним і навіть неминучим актом [5, с. 150].

У софіологічній полеміці з Булгаковим Лосський виражає свою незгоду з богослов'ям кеносиса свого опонента. Якщо говорити більш конкретно, то воно виражалось стосовно таких аспектів булгаковського кенотизма: по-перше, Лосський уважав, що кенотичне вчення Булгакова абсолютно відрізнялося й навіть суперечило вченню Отців церкви, зокрема вченням Іринія Ліонського, Афанасія Великого, Григорія Великого, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, блаж. Августина та ін., які пов'язували Боговтілення з гріхопадінням. Лосський засуджував Булгакова за те, що останній упадав у детермінізм, що межує з одним із протестантських розумінь передвизначення, у своєму вченні про те, що Логосу необхідно було втілитися, навіть якби не сталося гріхопадіння. Інакше кажучи, “Боговтілення мусило б статися неминуче, навіть якби людина не пала” [8, с. 61]. Більше того, Лосський погоджується з митрополитом Московським Сергієм (Страгородським), який доходить висновку, що, “[з]а Булгаковим, олюднення Сина Божого не тільки не випадковість у плані світобудови, але, навпаки, заради втілення Бог і створив світ” [8, с. 60].

Свою відповідь на це розуміння кеносиса Лосський формулює так: “Якщо Боговтілення є мета світу, а не засіб його спасіння від гріха, то одне з двох: або світ необхідний Богові, тобто Бог є істота, яка залежна від чогось, поза Собою, або ж створення світу було якщо не “Божественною катастрофою”, то, у будь-якому разі, актом, що дало буття чомусь недосконалому, світу, що містив у собі не тільки можливість, яка корениться у свободі, що й зживає в тій самій свободі, але й реальність зла...” [8, с. 61].

По-друге, Лосський не міг прийняти ідею про “неминучу необхідність”. У своїй твердій критиці він виступив проти такого булгаковського поняття як “метафізичної Голгофи”, згідно з яким кеносис Боговтілення – це акт метафізичний, який мав “лише наслідком Голгофу історичну, зробивши її й можливою, і дійсною” [5, с. 260]. Інакше кажучи, історичні події, пов'язані з Голгофою, були визначені й не могли не відбутися.

Наслідком такого ходу думки, як уважав Лосський, було відкидання Булгаковим не тільки вільної волі людини, але й вільної волі Бога. Як пише Вільямс, у такому разі “[я]к вільне Божественне сходження, так і вільний відгук людини Христу виключені” [10, с. 63–64]. Суть критики Лосського відносно цього аспекту полягала в тому, що Булгаков бачив втілення Логосу, визначене не сотеріологічними цілями, але внутрітрійочною необхідністю [10, с. 64]. У результаті булгаковська концепція “виключає визнання вільного характеру жертви з боку Бога для спасіння людства” [там само] і, як наслідок, виносить за дужки, якщо не елімінує, поняття “благодать” як таке.

У праці “Догматичне богослов'я” Лосський виражає своє ставлення

до акту творіння так: “Творіння – це вільний акт, дарчий акт Бога. Для Божественної істоти він не обумовлений ніякою “внутрішньою необхідністю”. Навіть ті моральні мотиви, якими іноді намагаються обґрунтувати творіння, позбавлені змісту і смаку. Бог-трійця є повнота любові. Щоб вилити Свою любов, Він не має потреби в “іншому”, бо інший – уже в Ньому, у взаємопроникненні Іпостасей. Бог тому Творець, що побажав ним бути. Ім’я “Творець” вторинне відносно трьох імен Трійці” [7, с. 480]. Виходячи з цих суджень, можна зробити висновок, що Лосський не бачив ніякої необхідності в тому, щоби Богу ставати Творцем за межами Його власного суверенного бажання. Він міг би залишатися Богом, ніколи при цьому не стаючи Творцем. Інакше кажучи, Бог став Творцем лише тільки тому, що Сам захотів ним стати. Кеносис у Лосського зовсім не визначальна категорія в цьому питанні.

Отже, підіб’ємо підсумки й зробимо деякі оцінки поглядів Лосського й Булгакова. Основні питання, по яких вони мали різні думки щодо кеносиса, можна тезисно сформулювати в такий спосіб:

1) У розумінні Лосського кеносис мав виключно христологічне й сотеріологічне значення. Його концепція, на відміну від булгаковської концепції, не містить у собі самоприниження, поряд з Логосом, інших Іпостасей Трійці й створення світу. Кеносис для Лосського – це не що інше як “прийняття на Себе всіх умов людського існування, абсолютне підкорення волі Отця” [7, с. 539].

2) Якщо Лосський дотримувався думки, що Боговтілення було викликано необхідністю вирішити проблему гріха, то Булгаков уважав, що воно було детерміновано онтологічною необхідністю.

3) Лосський, на відміну від Булгакова, стверджував, що кеносис, як і створення світу, є вільним актом Триєдиного Бога. На думку Лосського, творіння для Бога – це вибір, а не необхідність.

Висновки. Оцінюючи погляди Лосського в діалозі з поглядами Булгакова, можна дійти висновку: кенотичне богослов’я першого значною мірою узгоджується з ученням Отців церкви, що досить легко довести.

Воно також багато в чому узгоджується з досягненнями сучасної бібліїстики, чому є численні підтвердження. Лосський інтерпретував кеносис у рамках біблійного тексту (Флп. 2:5-9). І хоч не можна сказати, що він зовсім уникає спекулятивних міркувань у своїх поглядах на кеносис, йому вдається уникнути багатьох проблем, з якими доводиться зустрічатися булгаковському кенотизму. Що ж стосується булгаковських поглядів, то ключова проблема цього російського богослова полягає зовсім не в надмірній богословській витонченості й авангардизмі, але скоріше в тому, що він розробив свою концепцію у відриві від загального потоку досвіду й пам’яті Церкви, намагаючись при цьому обґрунтувати її за допомогою теологумен і неоднозначних біблійних доказів.

Хоч цілком можливо, що Лосський міг бути недостатньо обізнаним і, як наслідок, не достатньо точно уявив позицію свого опонента (сам Булгаков скаржився на те, що його критики недостатньо добре ознайомилися з його працями і тому доходили не зовсім точних і вірних суджень щодо його вчення), його особиста інтерпретація терміна “кеносис” не потерпає від цієї втрати.

Список використаних джерел:

1. Bauer, W, Danker, FW, Arndt WF & Gingrich FW 2000. 'A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature', *University of Chicago Press*, Chicago.
2. Gorodetzky, N 1938. 'The Humiliated Christ in Modern Russian Thought', *SPCK*, London.
3. Law, DR 2011. 'Kenotic Theology', in *The Cambridge Dictionary of Christian Theology*, eds IA McFarland, DAS Fergusson, K Kilby & IR Torrance, *Cambridge University Press*, Cambridge, pp. 261-262.
4. Smith, SM 2003. 'Кенотизм, кенотическая теология', в *Теологический энциклопедический словарь*, ред. У Элвел, пер. ВВ Рынкевич, Духовное возрождение, Москва, с. 571-573.
5. Булгаков, С 1933. 'Агнец Божий. О Богочеловечестве', ч. 1, *YMCA-Press*, Paris.
6. Булгаков, С 1936. 'Утешитель. О Богочеловечестве', ч. 1, *YMCA-Press*, Таллинн.
7. Лосский, В 2006. 'Догматическое богословие', в *Боговидение*, пер. ВА Решикова, сост. и вступ. сл. АС Филоненко, *АСТ*, Москва, с. 455-550.
8. Лосский, В 2006. 'Спор о Софии', в *Боговидение*, пер. ВА Решикова, сост. и вступ. сл. АС Филоненко, *АСТ*, Москва, с. 11-108.
9. Сахаров, Н 2012. 'Понятие кеносиса в богословской мысли архимандрита Софрония (Сахарова)', *Церковь и время. Научно-богословский и церковно-общественный журнал*, № 58 (1), с. 53-82.
10. Уильямс, Р 2009. 'Богословие В. Н. Лосского: изложение и критика', *Дух і літера*, Киев.

References:

1. Bauer, W, Danker, FW, Arndt WF & Gingrich FW 2000. 'A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature', *University of Chicago Press*, Chicago.
2. Gorodetzky, N 1938. 'The Humiliated Christ in Modern Russian Thought', *SPCK*, London.
3. Law, DR 2011. 'Kenotic Theology', in *The Cambridge Dictionary of Christian Theology*, eds IA McFarland, DAS Fergusson, K Kilby & IR Torrance, *Cambridge University Press*, Cambridge, pp. 261-262.
4. Smith, SM 2003. 'Kenosis, kenoticheskaya teologiya (Kenosis, kenotic theology)', в *Teologicheskij enciklopedicheskij slovar*, red. U Ellvel, per. VV Rynkevich, *Duhovnoe vrozozhdenie*, Moskva, s. 571-573.
5. Bulgakov, S 1933. 'Agnec Bozhij. O Bogochelovechestve (The Lamb of God. On Godmanhood)', ch. 1, *YMCA-Press*, Paris.
6. Bulgakov, S 1936. 'Uteshitel. O Bogochelovechestve (The Comforter. On Godmanhood)', ch. 1, *YMCA-Press*, Tallinn.
7. Losskij, V 2006. 'Dogmaticeskoe bogoslovie (Dogmatic theology)', в *Bogovidenie*, per. VA Reshikova, sost. i vstup. sl. AS Filonenko, *AST*, Moskva, s. 455-550.
8. Losskij, V 2006. 'Spor o Sofii (The dispute over the Sofia)', в *Bogovidenie*, per. VA Reshikova, sost. i vstup. sl. AS Filonenko, *AST*, Moskva, s. 11-108.
9. Saharov, N 2012. 'Ponyatie kenosisa v bogoslovskoj mysli arhimandrita Sofroniya (Saharova) (The concept of kenosis in the theological thought of archimandrite Sofroniy (Sakharov))', *Cerkov i vremya. Nauchno-bogoslovskij i cerkovno-obshchestvennyj zhurnal*, № 58 (1), с. 53-82.
10. Uilyams, R 2009. 'Bogoslovie V. N. Losskogo: izlozhenie i kritika (The theology of Vladimir Nikolaievich Lossky: an exposition and critique)', *Duh i litera*, Kiev.